

PENSIONERING: VERSTOORDE ARBEID OF LOKKENDE RUST? ¹

door G. P. A. BRAAM

1. PROBLEEMSTELLING

Tot voor kort werd in sociologische beschouwingen over bejaarden een zwaar accent gelegd op de bijzondere sociale positie, die deze bevolkingsgroep in de huidige samenleving inneemt. Impliciet of expliciet werd daarbij veelal vergeleken met 'vroegere' samenlevingsvormen, waarvan men veronderstelde dat de bejaarde op de boerderij of in ambachtelijk bedrijf degene was, die de touwtjes in handen hield. Daarentegen zou het er in de tegenwoordige tijd alle schijn van hebben, dat de maatschappij een sterk verband legt tussen bejaard-zijn (als neutrale uitdrukking) en oud-zijn (in de zin van versleten zijn). 'Aan de bejaarde wordt de *rol* van oudere toegekend. Formeel en informeel is de samenleving er op uit de bejaarden oud te maken', schreef Groenman.² Een toegenomen waardering van 'jong-zijn' vormt hiervan als het ware het complement. De genoemde roltoekenning zou zich in sterke mate voordoen in het beroepsleven, 'waar door de pensionering de arbeidskracht op een voor allen uniform tijdstip wordt uitgeschakeld ³, hetgeen door velen als dwang wordt gezien en gevoeld'. De specifieke problematiek van de ouderdom werd op grond van het bovenstaande vooral gezocht in de maatschappelijke condities en minder in biologisch-constitutionele factoren.⁴

Deze gedachtegang is in de sociologie enige tijd gemeengoed geweest. We noemen nog slechts Merton ⁵, die eveneens het verlies van een 'major role' bij de pensionering beklemtoont, en Tartler.⁶

Nu is het feit van deze statustoekenning op zichzelf weinig problema-

¹ Enkele beschouwingen naar aanleiding van een enquête, gehouden door Utrechtse sociologiestudenten, begin 1962, naar levensomstandigheden van bejaarden in de stad Utrecht. De enquête werd opgezet door Drs. F. J. Borghuis en onder zijn leiding uitgevoerd. De bewerking en de analyse vonden voor een deel plaats door de schrijver.

² Sj. Groenman, 'Ouderdom naar jaren, constitutie en sociale rol'. In: *Prae-adviezen en handelingen van het congres inzake het bejaardenvraagstuk*. Scheveningen 1956. p. 10 e.v.

³ Groenman (zie noot 2) noemt overigens wel de vele uitzonderingen tijdens een hoogconjunctuur.

⁴ Sj. Groenman, p. 8 (zie noot 2).

⁵ R. K. Merton, *Social theory and social structure*, 1956, p. 188.

⁶ R. Tartler, *Das Alter in der modernen Gesellschaft*, 1961.

tisch als er niet een verbinding werd verondersteld met het lichamelijk en geestelijk welzijn van de bejaarde. Bovengenoemde auteurs leggen inderdaad deze relatie, maar over de sterkte van het verband zijn zij erg voorzichtig. Zo wees Groenman⁷ er op, dat er ongetwijfeld ook velen zullen zijn die dag, waarop hun pensioen ingaat, geenszins als de fatale datum zullen zien. Ook De Moor⁸ zag mogelijke positieve kanten van de pensionering, juist omdat in het arbeidsproces niet weinigen ernstig gefrustreerd worden. Van verschillende zijden is men echter minder gereserveerd geweest. Zo merkte Van Dam⁹ de zijns inziens vaak voortijdige pensionering als 'de grondoorzaak van het bejaardenvraagstuk' aan. In zijn argumentatie wijst hij op de relatief hoge percentages nog werkzame bejaarden in de beroepsgroepen met een zelfstandig karakter¹⁰ en op het feit dat de grens van 65 jaar is vastgesteld in een tijd toen de gemiddelde leeftijd veel lager was. Ook Townsend¹¹ komt op grond van zijn vermaarde onderzoek in een Londense arbeiderswijk tot sombere conclusies.

Het probleem dat hier dus ligt kunnen we in eerste instantie als volgt stellen: Heeft de pensionering voor de bejaarden inderdaad vrij algemeen ongunstig gevolgen?

2. HET PROBLEEM EN DE MOGELIJKHEDEN VAN DE SURVEY; INDICERING

Allereerst dienen we de bovenstaande vraag operationeel te maken. Als de bejaarde de pensionering inderdaad als uitstoting ervaart, dan kan hij op de volgende wijzen op zijn nieuwe toestand reageren:

- a. hij kan proberen nieuw werk te zoeken,
- b. hij kan zich bij de situatie 'neerleggen', zonder er verder nadelige gevolgen van te ondervinden,
- c. als hij geen nieuw werk zoekt of het niet kan vinden en hij evenmin met zijn situatie zonder werk vrede heeft, dan zijn nadelige invloeden op lichamelijke en/of geestelijke gezondheid mogelijk.

Het beschikbare materiaal bestond uit de resultaten van een enquête gehouden onder Utrechtse bejaarden. De steekproef had een omvang van netto 349 personen en was getrokken met behulp van de A.O.W.-registratie. De representativiteit bleek naar het aspect van de leeftijd

⁷ Sj. Groenman, blz. 11 (zie noot 2).

⁸ R. A. de Moor in: Munnichs e.a. *Herfstij van de levensloop*, 1956.

⁹ J. C. van Dam, 'Wat is de grondoorzaak van het bejaardenvraagstuk?', *Sociale Zorg*, 1958, p. 17.

¹⁰ J. C. van Dam, blz. 19 (zie noot 9). Zie ook: J. Diederich, *Levensomstandigheden van bejaarden in kleinere en middelgrote gemeenten in Nederland*, 1958, p. 64. Deze heeft er overigens op gewezen dat men omtrent de motivatie van heel lang doorwerken der zelfstandigen vrijwel niets weet.

¹¹ P. Townsend, *The family life of old people*, 1957, p. 143.

niet volmaakt te zijn, terwijl de uitval tengevolge van weigeringen eveneens niet onbedenklijk was geweest (7%). Aangezien in het volgende voornamelijk verklarende analyse wordt nagestreefd, zijn deze bezwaren niet van grote betekenis.

De aard van een survey brengt principiële beperkingen met zich mee voor de mogelijke antwoorden op een vraagstelling als boven opgeworpen. Dit komt het scherpst tot uiting als we het model van een experiment voor ogen houden (twee 'gelijkgemaakte' groepen, waarvan er één aan de werking van één kracht wordt blootgesteld, c.q. heeft blootgestaan, vóór en ná de werking van deze kracht vergeleken). Onze survey levert inderdaad twee groepen, die in verschillende mate aan 'geinstitutionaliseerde uitstoting uit het beroepsleven' hebben blootgestaan (zie later in deze paragraaf). Het is echter lang niet zeker, dat er geen andere krachten hebben gewerkt, op welke van de twee groepen dan ook. Bovendien is de uitgangstoestand van de twee groepen, zoals gebruikelijk in een survey in verschillende opzichten onbekend. Hierop is één uitzondering: Het is zeer aannemelijk dat alle betrokkenen op hun 60e jaar nog werkzaam waren. De indicering van punt a (zie boven) levert in dit verband daarom nog de minste moeilijkheden.¹² Dit heeft al weer iets minder betekenis voor één der indicatoren van punt b (de huidige 'tevredenheid'), namelijk de wens om, indien thans zonder werk, al of niet opnieuw aan de slag te willen. Bij een andere indicator voor b, 'de houding van de bejaarde t.o.v. zijn behandeling door anderen' is de uitgangssituatie volmaakt onbekend, zoals ook bij de gezondheidstoestand. Om althans in één opzicht een grotere gelijkheid te verkrijgen zijn alléén de gehuwde mannen (204 in getal) vergeleken. Een en ander maakt duidelijk dat vergelijking van twee groepen uit de survey in dit geval slechts de *grootteorde* van het effect der pensionering t.o.v. die van mogelijke andere invloeden laat vaststellen. Ofwel: We kunnen slechts nagaan of de pensionering werkelijk *het* probleem voor bejaarden vormt, of dat het slechts één effect is onder twee of meer andere. Dit betekent dus dat we niet meer dan een bijdrage tot hypothesenvorming mogen verwachten, zij het met een nauwe aansluiting bij de realiteit.¹³

In het bovenstaande is reeds tot uiting gekomen, dat de indicering van de *afhankelijke* variabelen niet volmaakt is. De enquête is namelijk niet specifiek op het gestelde probleem gericht geweest, maar levert niettemin ons inziens toch voldoende aanknopingspunten.

¹² Er kunnen uiteraard ook hier belangrijke verschillen tengevolge van een andere positie op de maatschappelijke ladder e.d. een rol spelen. M.a.w. Er is slechts zekerheid omtrent de oorspronkelijke gelijkheid in één opzicht. Afgezien van onbekendheid van andere aspecten, is ons materiaal ook te klein van omvang om controles aan te brengen.

¹³ Uiteraard zijn er voor dergelijke problemen betere toetsingsmethoden namelijk de panelstudie en het veldexperiment. Zie o.a. B. E. Shenfield, *Social policies of old age*, 1957.

Voor de indicering van de *onafhankelijke* variabele 'geïnstitutionaliseerde uitstoting uit het beroepsleven' kwamen in eerste instantie twee criteria in aanmerking. Er kon namelijk onderscheid worden gemaakt naar het 'voormalige' beroep, d.w.z. naar het feit of de bejaarde voor zijn 65e jaar in loondienst was geweest dan wel zelfstandig en naar het al dan niet in bezit zijn van bedrijfspensioen. Dit levert in combinatie 4 categorieën, waarvan er één logischerwijs verwaarloosbaar is (namelijk die van de voormalige zelfstandigen met bedrijfspensioen; in aantal slechts 5).

De mate waarin de aldus verkregen categorieën bejaarden aan 'geïnstitutionaliseerde uitstoting uit het beroepsleven' hebben blootgestaan kon nog nader worden geïndiceerd uit de vraag of men *thans* nog in het vroegere beroep werkzaam was. Dit bleek bij de bejaarden die vroeger in loondienst waren en thans pensioen hadden 12% te zijn (waarvan ruim de helft part-time). Van de bejaarden die vroeger in loondienst waren maar géén pensioen genoten, was 46% werkzaam in het vroegere beroep (waarvan een vierde part-time). Tenslotte werkte van de 'voormalig' zelfstandigen 47% nog in hun zelfde beroep (waarvan ruim een derde part-time).

Hieruit blijkt dat de bejaarden die voor hun 65e jaar zelfstandig waren voor wat betreft hun huidige werkzaamheid in het vroegere beroep vrijwel gelijk te stellen zijn met de bejaarden die voor hun 65e jaar in loondienst werkten, maar thans géén pensioen genieten.¹⁴

Het al of niet genieten van bedrijfspensioen blijkt dus, zoals te verwachten was, een indicator te zijn voor de in dit verband *onafhankelijke* macro-sociale variabele 'geïnstitutionaliseerde mate van uitstoting uit het productieproces'.¹⁵

Er dient nog één bedenking behandeld te worden. In hoeverre is de verdeling van de 'beroepsbezetting' van de verschillende categorieën een gevolg van zelfselectie.¹⁶ Is, met andere woorden, het verschil van ongeveer 34% werkzaam-zijn-in-het 'vroegere' beroep, misschien te verklaren uit het feit, dat in de groep 'met pensioen' een aantal personen voorkomt, dat vóór zijn 65e jaar *vrijwillig* is opgehouden met werken en dat in de categorie 'zonder pensioen' een aantal bejaarden valt dat pas op een later tijdstip zijn (geldelijk) pensioen krijgt of kan krijgen?

We kunnen slechts opmerken dat deze mogelijkheid zeer onwaarschijnlijk

¹⁴ Dit is op zichzelf interessant: Zijn dit vooral de bejaarden in kleinere bedrijven, die geen pensioenregelingen kennen? Er zijn de sociale verhoudingen in deze bedrijven wellicht minder formeel, zodat men iemand op zijn 65e jaar minder gemakkelijk ontslaat?

¹⁵ Een verdere aanwijzing voor de juistheid van deze indicator was gelegen in het feit dat van de mensen 'met bedrijfspensioen' de helft na het 65e jaar nooit meer werkzaam was geweest, maar van de andere categorieën maar 20%.

¹⁶ E. V. W. Vercruyse, *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek*, 1960, p. 183.

lijk is (Pensioenuitkeringen beginnen zelden op een later tijdstip dan het 65e jaar). Gesteld echter het geval, dat het verschil in werkzaam-zijn geheel door zelfselectie zou moeten worden verklaard, dan geldt ons inziens de volgende redenering (als het ware uit het ongerijmde): Als er een verschillende mate van uitstoting tussen twee categorieën, welke dan ook, bestaat, dan moet dit verschil in ieder geval in de twee bovengenoemde groepen tot uiting komen. Kan in deze laatste de ver-schillende mate van beroepsuitoefening geheel uit andere oorzaken worden verklaard, dan is het zeer onwaarschijnlijk dat 'uitstoting' voor de bejaarden een factor van betekenis is.

Deze mogelijkheid dient logischerwijs te worden vastgehouden, maar we gaan er in het volgende van uit dat de gevonden verschillen in be-roepsuitoefening wèl door 'uitstoting' moeten worden verklaard.

Tenslotte nog één opmerking: de groepen worden in hun *geheel* ver-geleken. De kleine omvang van het materiaal liet een beperking tot een smallere leeftijdsklasse niet toe. Het enige voordeel is, dat nu misschien ook effecten op langere termijn zijn inbegrepen.

3. DE INVLOED VAN PENSIONERING OP ARBEID, GEZONDHEID EN HOUDING

Zoals in paragraaf 2 is opgemerkt, dienen we na te gaan in welke mate de 'uitgestotene' nieuw werk heeft opgezocht en in hoeverre zijn ge-zondheid en houding door zijn nieuwe toestand zijn beïnvloed.

(3.1) *Nieuw werk*

Van de in paragraaf 2 omschreven groepen dienen we de percentages bejaarden te vergelijken die nieuw werk hebben gevonden. Dit was aan de hand van de enquête inderdaad mogelijk, met dien verstande dat de aard van deze nieuwe werkzaamheden zeer verschillend is (van 'af en toe een bijbaantje') tot een nieuw ('full-time' beroep).¹⁷

Uit tabel 1 blijkt dat de bejaarden 'met pensioen' in iets sterkere mate nieuwe beroepsbezigheden hebben (waarschijnlijk mede mogelijk ge-maakt door de hoogconjunctuur ten tijde van het onderzoek). Dit be-tekent dus dat de totale maatschappelijke 'uitstoting uit het beroeps-leven' in feite minder groot is dan men op grond van de geïnstitutionaliseerde uitstoting zou kunnen verwachten.

¹⁷ Hiermee houdt direct verband dat het begrip 'beroep' voor bejaarden sterk afwijkt van dat voor andere leeftijdscategorieën. Het is bij de eersten eerder als een continue variabele op te vatten dan als een dichotomie. In de tabel I is 'beroep' in de meest ruime zin genomen, hetgeen een totaalpercentage van 43% oplevert. Telt men alleen degenen die nog ondubbelzinnig full-time werkzaam zijn dan vindt men een percentage van slechts 16%.

TABEL 1. *De 'nieuwe' beroepen van bejaarden met en zonder pensioen (in procenten) **

arbeid	wel pensioen	geen pensioen	totaal
geen	67	42	57
als vroeger (full-time plus part-time)	12	46	25
nieuw werk	21	12	18
totaal	100	100	100
	(n ₁ = 122)	(n ₂ = 82)	(n = 204)

* Ter vermijding van misverstand: In de vorige paragraaf werden op grond van de klasse 'zelfde beroep als vroeger' conclusies getrokken omtrent de onafhankelijk variabele 'uitstoting', terwijl hier de categorie 'nieuw werk' wordt benut voor beschouwingen over de afhankelijke variabele 'reacties'

Niettemin blijft het beroepshalve-bezig-zijn bij de mensen 'met pensioen in totaal toch maar op een zeer laag niveau. Er is dus wel een zekere 'uitlaatklep' voor de uitgestotenen, maar het is niet erg waarschijnlijk dat deze de 'totale druk' voldoende kan doen afnemen. Beschouwingen over mogelijke invloeden op gezondheid en houding zijn dus zeker nog van groot belang.

(3.2) *Gezondheid*

Een ongunstige invloed van de pensionering op de gezondheid van de betrokkene kan zich uiten in:

- een hoger sterftecijfer bij de gepensioneerde bejaarden en/of
- een slechtere gezondheid.

(in beide gevallen natuurlijk relatief t.o.v. de niet-gepensioneerden).

Ad. a. Een hoger sterftecijfer van de gepensioneerde moet tot uitdrukking komen in de *leeftijdsopbouw*. Nu is er een andere oorzaak, die eveneens in de richting van een lagere leeftijd van de uitgestotenen kan werken. Dit is eenvoudig het feit dat er geleidelijk meer mensen onder pensioenregelingen komen te vallen. Vinden we een lagere gemiddelde leeftijd onder de pensioentrekkenden, dan zegt dit dus nog weinig. Vinden we geen verschil, dan is het effect van de uitstoting op het sterftecijfer in ieder geval niet van bijzondere grootteorde.

Zoals uit tabel 2 blijkt, is er tussen bejaarden met en zonder pensioen *geen verschil in leeftijdsopbouw* te bespeuren.

Ad. b. Het vergelijken van de gezondheidstoestand van de mensen uit de twee groepen dient met enig voorbehoud te geschieden, omdat met een gebrekkige gezondheidsmaatstaf moet worden gewerkt. Deze maatstaf werd gevormd door de totaalindruk van de interviewer over de lichamelijke toestand van de respondent (deze totaalindruk was mede

TABEL 2. De leeftijdsopbouw van bejaarden 'met pensioen' en 'zonder pensioen' (in procenten) *

leeftijdsklasse	wel pensioen	geen pensioen	totaal
80 jaar en ouder	4	6	5
75—79 jaar	14	8	12
70—74 jaar	30	26	28
65—69 jaar	52	60	55
totaal	100	100	100
	(n ₁ = 122)	(n ₂ = 82)	(n = 204)

$X^2 = 2.35$, $f = 3$, $p > 0.50$

* Onder f wordt in dit artikel het aantal vrijheidsgraden verstaan en onder p, zoals gebruikelijk, de overschrijdingskans.

gebaseerd op vragen aan de bejaarde of hij onder doktersbehandeling was en of hij hulpbehoevend was).

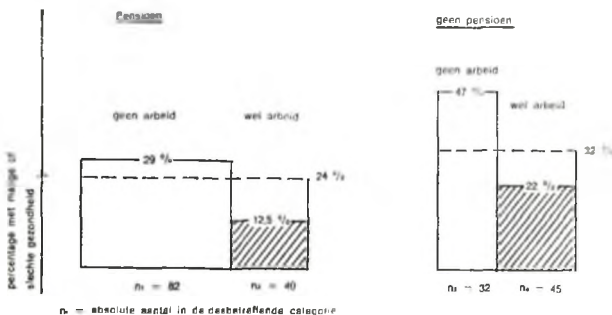
Een eerste vergelijking tussen de twee groepen (met en zonder pensioen) gaf geen verschillen te zien, ook niet voor de 65—69 jarigen afzonderlijk.

Om dit resultaat te bevestigen werd de volgende gedachtengang getoetst: Als er verschil is tussen de twee groepen ten ongunste van de mensen 'met pensioen', dan moet dit in ieder geval tot uiting komen als men vergelijkt:

- bejaarden met pensioen, maar *niet* meer werkend en
- bejaarden zonder pensioen, maar *wel* werkend.

De percentages met matige of slechte gezondheid bedragen voor deze categorieën resp. 29% en 22%. Dit is niet significant verschillend ($X^2 = 0.73$, $f = 1$, $p > 0.30$).

Het is begrijpelijk als nu de vraag rijst, of onze gezondheidsmaatstaf dan wel 'gevoelig' genoeg is. Dit kan enigszins worden nagegaan aan het verband tussen beroepsuitoefening en gezondheid binnen elk der twee groepen afzonderlijk (zie fig. 1).

In de categorie 'Pensioen': $X^2 = 4.17$, $f = 1$, $p < 0.05$.

In de categorie 'Geen pensioen' $X^2 = 5.18$, $f = 1$, $p < 0.05$.

De gebruikte gezondheidsmaatstaf is dus blijkbaar wel gevoelig genoeg om de lichamelijke toestand van werkenden en niet-werkenden te onderscheiden.

Concluderend: Voor zover er verschil is in gezondheidstoestand tussen bejaarden met en zonder pensioen valt dit zeker niet ten ongunste van de 'gepensioneerden' uit. Hetzelfde gold dus ook voor de leef-tijdsopbouw.

(3.3) Houding en wil tot werken

Men zou mogen verwachten, dat de bejaarden 'met pensioen', die het prestige-verschaffende beroep het sterkst missen, een relatief ongunstige houding hebben.

TABEL 3. *Pensionering en houding van de bejaarden t.o.v. zijn behandeling (in procenten)*

houding t.o.v. behandeling als bejaarde	wel pensioen	geen pensioen	totaal
positief	38	39	38
negatief	21	20	21
neutraal of geen mening	41	41	41
totaal	100 (n ₁ = 121)	100 (n ₂ = 79)	100 (n = 200)

$$X^2 = 0.05, f = 2, p > 0.90$$

Tabel III laat zien, dat er géén verschil in houding is te bespeuren. Dit is evenmin het geval als men alleen de mensen zonder beroep beschouwt. (De desbetreffende tabel is hier weggelaten). De 'gevoeligheid' van de vraag, die aan andere aspecten is nagegaan, was voldoende.

Een andere indicator voor de houding is te vinden in de mate, waarin de groepen bejaarden die niet meer werken, opnieuw een beroep zouden willen en kunnen uitoefenen. De hypothese ligt voor de hand dat de mensen 'met pensioen' een grotere neiging zullen hebben om weer aan de slag te willen (als men afziet van het mogelijke effect van resentimenten).

Het bleek dat het percentage dat nog wil en kan werken, bij de groep 'met pensioen' 16% bedroeg en bij die 'zonder pensioen' 8% ($X^2 = 0.80, f = 1, p > 0,30, n = 133$). Hoewel dit verschil in de verwachte richting gaat, is het niet significant en het verdwijnt zelfs geheel als men het hogere percentage bejaarden met matige of slechte gezondheid in de categorie 'zonder pensioen' in aanmerking neemt.

Er is dus sprake van een onverwacht relatief hoog percentage werklustigen onder de mensen 'zonder pensioen'. Als verklaringshypothese kan dienen, dat dit met hun minder gunstige financiële toestand sa-

menhangt (82% van hen geeft op een inkomen van minder dan f 4000,- te hebben, van de niet-meer-werkenden 'met pensioen' is het overeenkomstige percentage 61%. Inderdaad blijkt er een zwak verband te zijn tussen het inkomen en de wens tot werken: 23% van de niet meer werkende bejaarden met een inkomen van minder dan f 4000,— wil en kan nog werken tegen 14% van degenen met een inkomen van f 4000,- en meer ($X^2 = 1.19$, $f = 1$, $0.30 > p > 0.20$, berekend uit een totaal aantal niet meer werkende bejaarden met goede gezondheid van 89). De aantallen zijn uiteraard te klein voor strakke conclusies.

4. HERZIENING VAN DE THEORIE: STORINGEN OP EEN 'NATUURLIJKE' ONTWIKKELING NAAR BEJAARD-ZIJN

Het voorgaande samenvattend, kunnen we stellen, dat de vergelijking van twee groepen bejaarde gehuwde mannen, waarvan de éne in sterkere mate aan 'geïnstitutionaliseerde uitstoting uit het beroepsleven' heeft blootgestaan dan de andere, slechts geringe verschillen te zien gaf. Weliswaar hebben de bejaarden 'met pensioen' in iets grotere mate bijbaantjes e.d. gevonden (waarschijnlijk mede dank zij de hoogconjunctuur), maar het verschil is klein. Daar staat bovendien tegenover dat een vergelijking van de gezondheid van de twee groepen, zeker niet in het nadeel van de mensen 'met pensioen' uitvalt. Bezien we van beide groepen alleen de bejaarden die niet meer werken, dan blijkt de lust opnieuw een beroep uit te gaan oefenen (zij het in de meeste gevallen met voorwaarden, zoals licht werk, e.d.), bij mensen 'met pensioen' iets groter te zijn.

Dit zegt echter maar weinig als men bedenkt dat de gezondheid van niet meer werkende gepensioneerden aanmerkelijk beter is dan die van de andere groep. Eerder is het verbazingwekkend dat het verschil niet nog veel groter is, hetgeen mede veroorzaakt kan zijn door het significant lagere inkomen van de rustende bejaarden zonder bedrijfspensioen. Tenslotte waren er tussen de groepen 'met pensioen' en 'zonder pensioen' geen verschillen in houding te bespeuren.

Eén conclusie kan stellig worden getrokken: *Pensionering is hoogstens één oorzaak van bejaardenproblemen onder verschillende andere en zeker geen grondoorzaak.*¹⁸

Dit resultaat maakt het nodig de theorie, waarvan we in paragraaf 1 zijn uitgegaan, nog eens nader te bezien. Zoals daar werd beschreven,

¹⁸ J. C. van Dam (zie noot 9). Deze heeft overigens zijn standpunt later iets gematigd (zie *Sociale Zorg* 1959).

legt deze theorie een sterk accent op sociologische factoren. De belangrijke vraag doet zich echter voor of, van de bejaarde uit gezien, het ouder worden in biologische zin geen veranderende attractie tot de voor hem relevante sociale structuren tot gevolg heeft. En hiermee zijn we gekomen op de kern van het betoog van Cumming e.a., die in 1960 een belangrijke aanzet tot nieuwe theorievorming hebben gegeven.¹⁹

Deze auteurs constateren een achterstand van *sociaal-psychologische* theorie omtrent bejaard-woorden. De voorlopige visie die zij geven, verlegt inderdaad, in vergelijking met de 'uitstotingstheorie', het accent naar individueel-psychologische (c.q. biologische) factoren). Zij stellen namelijk dat de persoon op latere leeftijd deelneemt aan een proces van *wederzijds* terugtrekken uit de sociale structuren waarvan de bejaarde deel uitmaakt. Nog iets sterker geformuleerd als 'a disengaging process which may be primarily intrinsic and secondarily responsive'.²⁰ Dit idee is trouwens, zoals de auteurs ook vermelden reeds bij Durkheim aangetroffen! Wij verwijzen voor een nadere bevestiging naar onze tabel 3, waarin blijkt dat slechts een klein percentage mensen (21%) ontevreden is over zijn behandeling als bejaarde.

Als psychologische theorie voor het 'gemiddelde geval' staat de visie van Cumming e.a. waarschijnlijk vrij sterk. Het zou ons echter te ver gaan de 'uitstotingstheorie' geheel te laten vallen: Men mag niet aannemen dat de meldingen over bejaarden, die door hun pensionering worden getroffen, volmaakt op fantasie berusten. Het lijkt daarom eerder zinvol een nieuw overkoepelend schema op te stellen, waarin de 'uitstoting' als bijzonder geval voorkomt en waarin zowel sociologische als psychologische factoren hun plaats krijgen. Een dergelijk schema kunnen we ons als volgt denken:

In de theorie van Cumming e.a. was sprake van een tendens tot losmaking uit de sociale structuur. Deze tendens, die we als een kracht voorstellen, noemen we L. Dit is op zichzelf weer een resultante van verschillende krachten, die samenhangen met de gezondheid en vitaliteit, met de sociale relaties, thuis, de vrijetijdsbesteding e.d. Deze kracht neemt met de leeftijd toe.

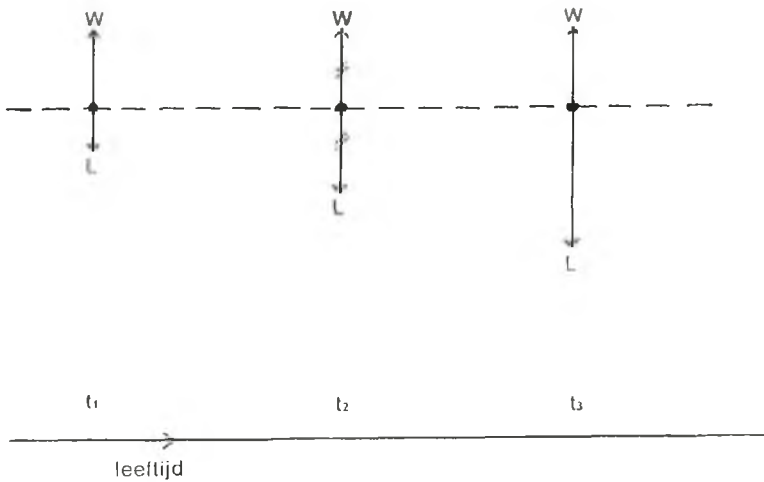
In de uitstotingstheorie werd impliciet een tendens tot werken, dus tot binding aan de sociale structuur, verondersteld. Ook deze tendens stellen we als een kracht voor, die we W noemen en ook deze moet opgevat worden als een resultante van diverse componenten, samenhan-

¹⁹ E. Cumming, L. R. Dean, D. S. Newell and McCaffrey, 'A tentative theory of aging' *Sociometry* 1960, p. 23.

²⁰ Deze theorie is bedoeld voor de 'modal case'. Het is duidelijk dat dit losmakingsproces zeer verschillend kan verlopen al naar gelang persoonlijkheidstype, sociale positie, en de bijzondere sociale structuur die men in beschouwing neemt. Zie Elaine Cumming, 'Further thoughts on the theory of disengagement'. *International social science journal*, Vol. XV no. 3, 1963, p. 377 e.v .

gend met dimensies als attracties tot het werk, attractie tot de collega's enz. Deze kracht laten we gemakshalve met de leeftijd constant, daar dit voor de hier te geven beschouwing niet van belang is. Deze twee krachten nu komen met het toenemen van de leeftijd in een andere sterkteverhouding te staan, zoals in figuur 2 schematisch is weergegeven.

FIGUUR 2. Met de leeftijd verandert het krachtenveld, waarin het individu m.b.t. de sociale structuur staat

Men kan zich nu een ideale, 'ongestoorde', ontwikkeling denken, waarin de bejaarde op tijdstip 1 nog werkt (de kracht tot werken is dan groter dan die tot losmaking) en op tijdstip 2 ophoudt (beter: iets daarna). Op tijdstip 3 werkt hij dan uiteraard niet meer, zodat zijn situatie steeds in overeenstemming is met zijn psychologische krachtenveld.

Op deze ontwikkeling zijn o.a. de volgende storingen mogelijk.²¹

A. *Voortijdige pensionering*, dus schematisch, op tijdstip 1. Men mag verwachten dat de betrokkene dan psychologisch in een onevenwichtige situatie komt. De mogelijke reacties zijn in paragraaf 2 genoemd.

Valt deze eerste mogelijkheid vóór het tijdstip, waarop een evenwichtige uittreding uit het beroepsleven kan plaatsvinden, logischerwijs

²¹ Men kan deze 'storingen' ook opvatten als barrières in het psychologische veld. Deze kunnen dan in principe uiteraard psychisch van oorsprong zijn, maar zij kunnen ook een sociologische origine hebben en daarbij zowel uit het macro- als het micro-vlak afkomstig zijn.

Verder is de theorie van Cumming e.a. ook zo te interpreteren, dat L reeds de resultante is van de krachten naar en weg van de sociale structuur. Dit maakt echter voor onze beschouwing geen verschil.

moet er ook op tijdstip 3 zo'n storing kunnen voorkomen en deze is dan: B. *Te lang door blijven werken*. Dit geval zou zich dus vooral bij de zelfstandigen kunnen voordoen. Men kan natuurlijk aanvoeren dat deze vrij zijn om zich, door het werk te staken, aan hun 'natuurlijke' krachtenveld aan te passen. Het gaat ons er echter om in hoeverre dit veld door barrières is omgeven. In dit opzicht zijn er verschillende mogelijkheden.

Op het *psychische vlak* is voor de zelfstandigen om met werken op te houden een eigen beslissing nodig. Het lijkt ons zeer wel denkbaar dat hier een 'resistance to change' een voorname rol kan spelen. Men komt niet zo gemakkelijk tot herziening van de eigen levenssituatie als er niets bijzonders gebeurt.²²

Uiteraard nauw met het voorgaande samenhangend kan men zich voorstellen dat op het *sociale vlak* in bepaalde beroepsgroepen *tradities* werken die het voortgaan met werken tot op hoge leeftijd als de 'normale' gang van zaken impliceren. Een niet minder belangrijke mogelijkheid, die duidelijk op het macro-sociale vlak ligt, kan bestaan in het perspectief, dat voor vele zelfstandigen het staken van de arbeid een teruggang naar een laag inkomen tot gevolg heeft. Dit kan dan vervolgens weer samenhangen met gebrekkige *institutionele voorzieningen*.

Er zijn dus verschillende oorzaken waardoor ook op tijdstip 3 de bejaarde in een spanningstoestand kan geraken en ook hier zijn o.a. ongunstige uitwerkingen op de gezondheid denkbaar. Dit accentueert dus weer eens de enige tijd op de achtergrond geraakte vraag naar een eventuele nadelige invloed van werken op de gezondheid.²³ Dat deze invloed heel goed denkbaar is, kan aan de hand van de enquête worden geïllustreerd (zeker niet getoetst) door de gezondheidstoestand van verschillende leeftijdsgroepen, voor werkenden en niet-werkenden afzonderlijk, te vergelijken.

TABEL 4. *Gezondheid van bejaarden met en zonder arbeid bij verschillende leeftijd. Percentage met matige of slechte gezondheid in de desbetreffende klasse. (Tussen de haakjes staan de aantallen waaruit het percentage is berekend)*

leeftijd	beroep of arbeid		
	neen	ja	totaal
70 jaar en ouder	36% (61)	27% (30)	33% (91)
65—69 jaar	31% (55)	12% (58)	21% (113)

²² J. Coch en J. French, 'Overcoming resistance to change', *Human relations*, 1948, p. 512.

Zie ook de nieuwe conceptuele fundering van deze tendens voor het gebied van de organisaties in F. J. March and H. A. Simon, *Organizations*, 1958, p. 173.

²³ Dit is mede een gevolg van een ietwat eenzijdige aandacht voor de correlatie werken-gezondheid bij bejaarden, die heeft geleid tot de vraagstelling: 'Werkt men omdat men gezond is, of is men gezond omdat men werkt? Deze vraag laat namelijk impliciet de mogelijkheid van een ongunstige invloed van werken op gezondheid verdwijnen.

Tabel IV suggereert inderdaad de mogelijkheid van een ongunstige invloed van te lang doorwerken op de gezondheid. Het verschil tussen de leeftijdsklassen bij degenen die niet meer werken is immers kleiner dan bij de bejaarden die nog wel beroepsarbeid verrichten.

In het boven geschetste theoretische schema zouden onze surveyresultaten, die immers tussen de groepen 'met pensioen' en 'zonder pensioen' slechts geringe verschillen te zien gaven, beter tot hun recht komen daar in *beide* groepen ongunstige invloeden kunnen hebben gewerkt. Hierbij sluit dus dan de gefundeerde hypothese aan dat de frequentie waarmee de 'getroffen gepensioneerde' voorkomt niet belangrijk zal afwijken van die waarmee de 'voortploeterende bejaarde' zal worden aangetroffen.

Verschillende andere onderzoekingen hebben inmiddels aangetoond dat pensionering hoogstwaarschijnlijk een overschat probleem is geweest. In enkele panelstudies is de conclusie vrijwel unaniem dat er, in het algemeen gesproken eerder van een gunstige invloed van pensionering op de gezondheid sprake is dan omgekeerd.²⁴ Afgezien hiervan had ook C. S. Kruyt op grond van beschouwingen over de z.g. ouderdomsregressie in de zelfmoordkrommen ernstige twijfel uitgesproken over de vermeende gevolgen van het verlies aan 'occupational status'.²⁵ In een Amsterdamse studie werd de invloed van de pensionering op de belevingssituatie van de bejaarde eveneens minder ernstig bevonden dan die van andere factoren.²⁶

Natuurlijk blijven er vragen over. Zo kleven aan omvangrijke panelstudies nog methodische bezwaren omdat men o.i. op eventuele verschillen in sterfte niet zo gemakkelijk vat krijgt. Verder blijft het belangrijke probleem of er verschil in effect is van een plotselinge pensionering met dat van een geleidelijke uittreding uit het beroepsleven, nog vrijwel onopgelost. Tenslotte is er, overeenkomstig bovenstaande theorie, de moeilijkheid dat op de controlegroep eveneens ongunstige invloeden kunnen werken. Het type van de 'voortploeterende bejaarde' dient dus meer systematisch in de beschouwingen betrokken te worden. De reeds aangehaalde Amsterdamse studie heeft enkele van deze mensen aangetroffen.²⁷ Het financiële perspectief was daarbij inderdaad het knelpunt. Ook het Amerikaanse onderzoek legt grote nadruk op dit aspect:²⁸ De aanpassing aan de status van gepensioneerde wordt

²⁴ W. E. Thomson en G. F. Streib, 'Situational determinants: Health and economic deprivation in retirement'. *The journal of social issues*, 1958, no. 2 en J. M. A. Munnichs 'Pensionering: Een overschat probleem?' *Mens en onderneming* sept. 1963, p. 272.

²⁵ C. S. Kruyt, *Zelfmoord*, 1960, p. 320 en 332.

²⁶ 'Bejaard-zijn' in Amsterdam, *Verkenningen omtrent de bejaarde medemens in Amsterdam*, Rapport van een aantal samenwerkende instituten. 1961, p. 110.

²⁷ 'Bejaard-zijn' in Amsterdam (zie noot 26) p. 77.

²⁸ W. E. Thompson, 'Pre-retirement anticipation and adjustment in retirement', *Journal of social issues*, 1958, no. 2, p. 35 e.v.

bevorderd door een gunstige 'pre-retirement attitude towards retirement', maar deze is op haar beurt weer afhankelijk van het verwachte inkomen.

5. SAMENVATTING

Uitgaande van de vraag of pensionering vrij algemeen ongunstige gevolgen heeft, werden aan de hand van een enquête twee groepen gehuwde mannen vergeleken waarvan de ene in veel sterkere mate aan 'geinstitutionaliseerde uitstoting uit het beroepsleven' had blootgestaan dan de andere. Gezondheid, houding, lust opnieuw te gaan werken e.d. bleken in de twee groepen niet noemenswaard te verschillen. Hieruit werd de conclusie getrokken dat de ongunstige invloed van pensionering zich niet op een schaal doet gelden, die veel groter is dan die van andere ongunstige invloeden welke op de situatie van de bejaarden kunnen inwerken. Dit resultaat kon worden begrepen uit een voorlopig schema, dat de *sociaalpsychologische* theorie van Elaine Cumming e.a. tot grondslag heeft. Deze theorie gaat er van uit dat er met betrekking tot de bejaarde bij het toenemen van de leeftijd een proces zal plaatsvinden van wederzijds terugtrekken uit de sociale structuren, waarvan de bejaarde deel uitmaakt. Dit proces kan dan, voor wat het aspect van beroepsuitoefening betreft, o.a. door *sociologische* factoren voortijdig worden geforceerd (pensionering). Logischerwijs kan het ook worden vertraagd, waardoor het type van de 'voortploeterende bejaarde' (o.a. mogelijk door het perspectief van een lager inkomen bij het staken der arbeid) weer in het beeld verschijnt. De theorie waarin de bejaarde wordt afgeschilderd als 'uitgestoten uit de sociale structuren' en die tot voor kort in de sociologie gemeengoed was, is dus niet verlaten maar heeft een plaats van de tweede orde gekregen.